

UDVARI VISELKEDÉS ÉS SZERELEM GYÖNGYÖSI ISTVÁN EPIKUS KÖLTÉSZETÉBEN

A XVII. század Európa nyugati felében az uralkodói, fejedelmi székhelyek reprezentatív udvarokká alakulásának kora. A politikai és társasági központokká váló udvarokban újfajta viselkedési formák honosodnak meg, s a nemesség életében ezek elsajátítása – a kardforgatás tudományának rovására – egyre fontosabbá vált. A törökkel élet-halál harcot vívó Magyarországon az udvari kultúra sokkal szerényebb mértékben tudott kibontakozni, de az udvari reprezentáció kialakítására hazai földön is történtek erőfeszítések. A XVII. század közepén Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária tudatosan törekedett arra, hogy európai mintájú udvart szervezzen, a hiányzó királyi udvart helyettesítő rezidenciát hozzon létre Murányban. A nádori udvart ezideig R. Várkonyi Ágnes vizsgálta legbetelebán. „Bizonyos, hogy a nádori udvari élet színvonalában meg sem közelíti a császári udvarban megcsodált pompázatos világot. Mégis érdekes, mert igényeiben olyan új viselkedési normát fejez ki, amely már az európai udvarokban jól megfigyelhető” – állapította meg a nádori udvarról R. Várkonyi Ágnes.¹ Ezt az udvart jól ismerhette a Wesselényi nádor mellett titkárkodó Gyöngyösi István is. R. Várkonyi Ágnes arra is utal Gyöngyösi-könyvében, hogy az udvari kultúra nyomai a költő *Márssal társalkodó Murányi Vénusában* is tetten érhetők. Szerinte erre a „férfi-nő kapcsolatban igényelt változások” a legjellemzőbbek: „Szinte mulatságos, hogy a murányi várfoglalásra háború közben vállalkozó Wesselényinek – a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* lapjain – végig kell játszania a gondtalan gavallérnak az Udvarban megkövetelt udvarlási koreográfiáját: levelet ír »szemérmesen«, a titkos találkán, amikor meg akarja csókolni Széchy Máriát, az gyöngéden eltolja magától.”

Az udvari viselkedésnek azonban a kifinomult szerelmi koreográfián kívül más, igen fontos jellemzői is felfedezhetők Gyöngyösi költeményében. Az udvariság szabályaihoz jó kalauz a XVI. században élt spanyol jezsuita, Baltasar Gracián *Oráculó manualja*, melyet a XVIII. században Faludi Ferenc fordított magyarra *Udvari ember* címmel. Gracián szerint a legfőbb követelmény, amelynek az udvari ember eleget kell, hogy tegyen, a titoktartás. Erre azért van szükség, mert az udvar zárt világában egymást

keresztező egyéni célok feszülnek egymással szemben, az udvari embert vetélytársak, irigyek veszik körül. Az udvarban az emberek közötti viszony meghatározója – mint azt Norbert Elias társadalomtörténeti tanulmányai-ban megmutatta – a konkurenciaharc. A saját érdekek érvényesítése csak a titkolózás révén lehetséges. Ezt a követelményt fogalmazza meg az *Udvari ember* maximája: „Kifordított és felfordult kártyákkal játszózni: se mulat-ság, se haszon. [...] Senkit mélységes titkaidnak fenekére ne botsáss. Gondolataidnak kincses tárházát szabadon ne jártassad”. Az okos ember leplezi szándékait, vagy éppen helyettük más szándékokat mutat: „Másban forog gondgya, s másra mutat külső képpen. Ugy tetteteti magát, mint-ha minden bizonytal eme tárgyra arányzana, hogy oda tsalván leselkedő-pártosinak szemeket, el fordíthassa arrul, a’ mit alattomban szivében eljegyzett” – olvashatjuk Graciánnál. A viselkedési norma legfőbb kívánalmává így a vetélytársak megtévesztése, a színlelés (*simulatio*) és a tettetés (*dissimulatio*) válik: az egyik arra szolgál, hogy elrejtse, ami az egyén valójában, a másik pedig másnak mutatja, mint ami valójában. A legfontosabb a szív titkainak, az indulatoknak az elrejtése: „A’ magokat kin-fitogtató indulataink ’s in-duló vágyódásaink árullyák-el szivünket. Az okos *dissimulatio*-nak szűki ne légyen benned, ha hol, ’s mikor kívántatik. A’ ki színével mutattya kártyáit, leg-jobb játékját elveszti [...]”. Az udvari ember indulatai – legalábbis a külvilág számára mutatottak – a ráció uralma alatt állnak, a ráció igazítja őket úgy, hogy az egyén érdekeit szolgálják.

Az udvari ember maszkot visel, kifelé azt mutatja, ami számára hasz-nos, csak belül, titokban önmaga. A *simulatio* és a *dissimulatio* mellett, éppen belőlük következően fontos eleme az udvari viselkedésnek a másik érzel-meinek megfigyelése, titkos szándékainak, motívumainak kutatása is. Aki nem lát át mások színlelésén, elveszett ember. Az egyén titkait leginkább az érzelmek árulhatják el, ezért fontos azoknak a külső jeleknek a megfigyelé-se, amelyek az emberi benső indulataira utalnak. Descartes *A lélek szenvedélyei* című könyvében a következő, az érzelmekről árulkodó jeleket sorolja fel: „a szem és az arc mozgásai, a színeváltozások, a remegések, a levertség, az ájulás, a nevetés, a könnyek, a nyögések és a sóhajtások.” Ezek a jelek azonban kisebb-nagyobb mértékben színleltek is lehetnek. A külső nem utal egyértelműen a belsőre, nem fejezi ki azt. Az igazi udvari ember azon-ban „Meg tudgya jobbára választani a’ költött szándékokat a’ valóktul, akár mely himes-szin-alatt adgyák elejbe” (Gracián, 13. maxima). Az udvari embernek kettős – és némiképp asszimmetrikus – követelménynek kell megfelelnie: egyrészt lehetőleg tökéletesen kell színlelnie, másrészt viszont át kell látnia mások színlelésén, ami azt feltételezi, hogy a színlelés nem lehet tökéletes.

E stratégiák alkalmazása külső és belső szétválásán alapul: az indulatokat és az egyéni vágyakat rejtő belső a külvilág számára titokzatos marad; ami látható, csupán a külső, a test: jelek, melyek azonban nem a belsőt fejezik ki, csupán a figyelmes szemlélő számára árulnak el olykor valamit e belsőről. A külső így az egyéni stratégia szolgálatában áll. A színlelés és a leplezés technikája és elmélete ezért nemcsak egyszerűen egy újfajta magatartásformát jelent, hanem az individuumból alkotott újfajta elképzelést is: olyan modellt, melyben stratégiai és „belső individualitás szétválik.

A színlelés a *Murányi Vénusban* elsősorban azért játszik fontos szerepet, mert Wesselényi Ferencnek és Széchy Máriának politikai okokból titokban kell tartania a várátjátszás tervét. A színlelés és gyanakvás világa azonban a kettejük közötti egész viszony alakulására, szerelmük történetére is rányomja bélyegét. A szerelem Cupido közreműködésével ugyan mindkét félben fellobban, de amíg valóban egymáséi lehetnek, sok mindent kell tenniük. Egymásratalálásuk útjában nem csak a politikai akadály áll, hanem az is, hogy előbb meg kell bizonyosodniuk a másik érzelmeiről. Mindkét fél arra törekszik, hogy meggyőző jeleket kapjon a másiktól. S bár e jelek nem is hiányoznak, a kölcsönös bizonytalanság mindvégig fennáll. Ennek fő oka a jeleknek az a megbízhatatlansága, amelyért a színlelés és a leplezés felelős. Tekintsük át Wesselényi *Murányi Vénus*beli udvarlását, szem előtt tartva az érzelmek, szándékok kifejezésének formáit, a színlelés, leplezés technikáit.

A szíve titkát rejtő levél átadásával megbízott küldöttét, Nagy Jánost Wesselényi színlelésre oktatja: „Ha bátorít, hogy szólj: mutasd félelmedet, *I Szomorú* orcával függeszd le fejedet”; de ezen kívül arra is felhívja bizalmasa figyelmét, hogy az üzenetet átadva Mária tekintetéből próbálja kiolvasni annak titkolt érzelmeit: „Mint fogja olvasni, vigyázz a szemében: *I Harag-é* vagy *jókedv* látszik személyében, *I Megtetszik* az szándék gyakran az nézésben”. És valóban, Mária megindultságát a levél olvasásakor leleplezi arca színe változása. Mária előbb ugyan kételkedik Wesselényi szándékát illetően („Nem tudja, miképpen értse ez újságot, *I Úgy-é*, miként valót, avagy mint csúfságot?”). R Várkonyi Ágnes szerint a XVII. században az uborka egyrészt szerelemgerjesztő, másrészt arcszépítő szer volt, de mint primőr zöldség, a tavaszt is jelképezte. A színlelésre használt uborkaküldemény, mely legalábbis furcsa ajándék, nagy mértékben hozzájárul Mária bizonytalanságához; végül azonban úgy dönt, hisz Wesselényinek – legalábbis levelében azt írja: „Igaz szándékodat értem leveledben”.

Ennek ellenére a megcsalástól, csalárdságtól való félelem végigkíséri kapcsolatuk alakulását. Amikor a titkos találkozóra igyekvő Wesselényiék útközben fegyveres hadakkal találkoznak, elbizonytalanodnak, és Mária

kétszínűségére gondolnak: „Titkos csalárdságtól nemdenem félhetett? / Egy asszony szavára bízván élteket”. A vár meghágása előtt is elfogja a kétség Wesselényiéket. A várhoz érkezve ismét becsapva érzik magukat: nem találják a létrát, és újfent elbizonytalanodnak, különösen Solmosi, aki már korábban sem hitt Mária szavában. Wesselényi, miként korábban sem hallgatott Solmosira, most sem enged a kételkedőnek: „Szavaiban kétes nem lehetek annak, / Ki igazságában sok jeleim vannak, / Az igaz szeretők, mint 'Sirén, nem csálnak, / Mérget méz szín alatt az bal szívek adnak”.

Éppen ezért mind Ferenc, mind Mária többször is az őszinteség, a bizalom fontosságát hangsúlyozza, de ennek ellenére újra és újra elbizonytalanodnak. Ezért fontosak számukra a másik szándékát mutató jelek. Ilyen bátorító jel a sárga borítóval álcázott zöld levél, melyet Wesselényi kap Máriától. Ez a színes színelés a disszimulációval analóg jelenség (a sárga külső eltakarja a titkos benső tartalmat): a színkód alkalmazása itt a külvilág megtévesztését szolgáló stratégia. A két főhős találkozója előtt Wesselényiék kételkedni kezdenek. Kétségeiket Mária küldötte, Kádas oszlatja el, aki egyúttal átadja Mária ajándékát, a zöld zománcos órát, egy újabb rejtett, de mindenki számára érthető biztatást.

A másik megfigyelése, az érzelmek arcról olvasható jelei teszik egyértelművé a helyzetet akkor is, amikor a két szerelmes végre szemtől szemben találkozik. Az érzelmek testi jelei sokkal megbízhatóbbnak bizonyulnak, mint a szavak, Mária és Ferenc nem tudja leplezni érzelmeit: „Tetszik ábrázatján tüze kinek-kinek, / Egymásra néztekben változik az színek, / Bár ne jelentsék is titkokat senkinek, / Régi árulója az orca a szünek”. Noha úgy tűnik, a helyzet egyértelmű mindkettejük számára, egy apróság mégis elbizonytalanítja Máriát, vajon tényleg kölcsönösen viszonzott érzelmekről van-e szó. Wesselényi ugyanis, miközben meggyőzni igyekszik az özvegyet szándéka helyességéről és arról, hogy adja át a várat, a helyzethez csöppet sem illően egy tréfát enged meg magának: Máriát rabjának nevezi, nőrablásról beszél („De vagy kedves rabom, azért gyere velem / Szép asszonyságodat majd el is emelem”). Beszéde félreérthetővé válik, és Mária valóban kételkedni kezd, mi a nádor valódi szándéka: „Ezen Máriának szíve indulhatott, / Az édes szók alatt mérget gondolhatott”. Wesselényi meg is bánja a helyzethez csöppet sem illő tréfát, és hűsége, szerelme, szándéka egyenességével bizonygatásával igyekszik korrigálni hibáját – sikerrel.

A külvilág felé leginkább Máriának kell színlelnie. Mind a szimulációban, mind a disszimulációban igen járatosnak bizonyul. Remekül téveszti meg a váratlanul hozzá érkező Illyésházyt: „Vígan tartja ugyan kételenségébül, / S örömét mutatja kedve színlelésébül”. A Wesselényivel való találkozást is egy csel teszi lehetővé: „Legyön azért most is halászat

színével, / [...] / Otthagya az többit színes beszédével”. A harmadik ének elején a feszült lelkiállapotú Mária környezetét megtévesztendő levertségét betegséggel magyarázza, vérhast színlel. „Az okosság talál mindjárt fogásokat, / S tudja oly palásttal fődni az dolgokat, / Mely alól nem látni azok mivoltokat, / Együgyű halak is így nyelnek horgokat” – mondja erre az elbeszélő. Aztán pedig, hogy az „ostromot” előkészítse, újabb cselhez folyamodik: haragot színlel cselédeivel szemben, és így végül sikerül is megfelelő lajtorját szereznie. A színlelést Wesselényi is alkalmazza: a várhoz közelítve például a murányaljai faluban Wesselényiék Illyésházy embereinek adják ki magukat, így tévesztve meg az ottani tótokat.

A várátjátszási akció sikerét nem csak a külvilág veszélyezteti, nem csak a másik esetleges csalárdságára kell figyelni. Nem kisebb veszélyt rejtenek a saját, az értelem által kordában nem tartott szenvedélyek is. A Máriával randevúzó férfit szerelme túllendíti a ráció korlátain: elbúcsúzván Máriától, Wesselényi utána szaladna, ha Vadászi Pál nem tartaná vissza örült szándékától: „S vissza akar térni, nem bírhat tüzével, / Amint meg is indul fellobbant tüzével”. A rációtól való eltérés, a disszimuláció, az érzelmek leplezésének, kordában tartásának hiánya itt csaknem Wesselényi és az egész akció bukását okozza. Az epizód morálfilozófiai tanulsága, hogy a túlságosan heves érzelmek, az indulatok spontán kimutatása, a szenvedélyek hatalmának való kiszolgáltatottság veszélyes, és ezért kerülendő. Másrészt viszont Wesselényi szenvedélyének nagyságát is szemlélteti ez a mozzanat: a rációtól való eltávolodás az igazi szerelem jele. Ezt az epizódot leszámítva Ferenc mindvégig az értelem korlátain belül marad. Mária pedig a legforróbb helyzetben is ura önmagának és ügyel a látszatra. Az őt megcsókolni akaró Ferencet „szemérmesen” eltolja magától. A Ferencet magától eltoló Mária nem tesz mást, mint hogy az illendőség szabályát szem előtt tartva leplezi érzelmeit: színlel.

A szimuláció technikája, mellyel mind Wesselényi, mind Széchy Mária él, elsősorban a murányiak, a Rákóczi-pártiak megtévesztését szolgálja. A külvilág félrevezetésének háttérében a politikai érdek áll, és az a követelmény, hogy tervüket titokban kell tartaniuk. Ez utóbbi Wesselényi és Széchy Mária kapcsolatának természetéből, a politikai viszonyokból adódik. Amikor azonban a titoktartás fontosságát említik a műben, többnyire mégsem a politikai viszonyokkal indokolják, hanem az emberek irigységével, erkölcsi romlottságával. Ez arra figyelmeztet, hogy a jelenség maga túlmutat a konkrét helyzeten, a várátjátszás történetén: a titkolózás az udvari kultúra sajátos követelménye.

Az ellenfél megtévesztése mellett a színlelésnek jelentősége van a két szerelmes viszonyában is. Az olvasó az elbeszélőtől tudja, mikor van szó

színlelésről, mikor nem, a szerelmeseket azonban mindvégig gyötri az a gondolat, vajon a másik érzelmei valódiak-e, nem válnak-e gyakorlati célt szolgáló színlelés áldozataivá. Ezért olyan fontos a másik viselkedésének, arcszínének, a tekintet szolgáltatása apró jeleknek a megfigyelése. Wesselényi szellemeskedése, a nőrablás emlegetése is azért rossz tréfa, mert ezáltal saját szavahihetősége válik kérdésessé. A *simulatio* és a *dissimulatio* világában a siker titka, hogy ismerni kell az érzelmeket kifejező jeleket, észre kell venni és meg kell tudni érteni azokat. Aki rendelkezik ezzel a képességgel, adott esetben céljai érdekében, manipulatív szándékkal maga is használni tudja e jeleket. De vajon a színlelt célok és érzelmei világában hogyan különböztethetők meg az igazi és a hamis jelek, szerelem és számítás igazi és színlelt szenvedély, látszat és valóság? A másik szándékának őszinteségében való kételkedés alapvető eleme ennek az udvarlásnak, sőt, kapcsolatuk alakulásának fő kérdése, hogy megbizonyosodhassanak egymás igazi érzelmei és szándékai felől.

A szerelmes főhősök egymással szemben őszinték, politikai tetteikben viszont a *simulatio* és a *dissimulatio* technikáit alkalmazzák: így a hát szerelmes egymásratalálását és a várátjátszás történetét előadva Gyöngyösi az udvari viselkedés e fontos stratégiáit, az udvari etika normáit is bemutatja olvasóinak. Gyöngyösi műveiben ugyanakkor a tradicionális, dicsőségközpontú etika is igen hangsúlyosan jelen van. Ennek az etikának a fő elemei a „böcsület”, a „jó hír s név”, a „nagy szív” és a „nemes vér”. Jellemzőek például a *Murányi Venus*ből a következő, Wesselényire vonatkozó sorok:

Az nagy szív, ki előtt az böcsület forog,
Inkább halált kíván, s belőle vér csorog,
Hogysem tántorítsa valami oly dolog,
Ki becsületivel ellenkezik s morog.

Ennek az etikának a filozófiai gyökerei közül igen fontos az Arisztotelészi etika, különösen a nemes becsvágy, a nagy szív fogalma. A nemes becsvágy erényének fő jellemzője, hogy aki ezzel rendelkezik, az nagy tettek végrehajtására vágyik és ezekre képes is, miáltal dicsőséget szerez. A nagy szív, a nagy tettek erre a *Nikomakhoszi etikában* leírt erényre utalnak. Az eredeti Arisztotelészi koncepcióban a nemes becsvágy lényeges eleme, hogy a nagy tett végrehajtásának célja nem a dicsőség megszerzése: a hősré háramló dicsőség csupán következménye, jutalma a nagy tetteknek; ha valaki a dicsőség megszerzését helyezi mindenek fölé, az az erény szempontjából ártalmas. A lényeges a helyes cselekvés, az erény megvalósítása, melynek záloga az értelem. Az Arisztotelészi kategória a koraújkor etikai gondolkodásában igen

fontos szerepet játszott. Zrínyi is ismerte, a *Szigeti veszedelem* Zrínyijének is fontos erénye a nemes becsvágy. A *Szigeti veszedelem* Zrínyije – csakúgy, mint *A megszabadított Jeruzsálem* Godfrédje – a nagy tetteket nem önmagukért, hanem a közösség érdekében hajtja végre. A nemes becsvágy a korúj-kori eposzban is olyan – ideálként felmutatott – etikai koncepció része, mely az erényeket, értékeket a közös célból eredezteti. A Gyöngyösi műveiben körvonalazódó dicsőség-központú etikában a filozófiai elemek a tradicionális nemesi hagyománnyal keverednek, miként a „nemes vér” hangsúlyozása mutatja. Agárdi Péter Gyöngyösi-könyvében ezt az etikai koncepciót mint Gyöngyösi műveinek gyengeségét, a középnemesi ideológia elítélendő vonását tárgyalta.² Ezzel szemben itt azt szerettem volna bemutatni, hogy a *Murányi Vénusban* e mellett az Arisztotelészi etikára és a feudális értékrendre épülő dicsőség-központú vitézi etika mellett egy egészen más alapokon nyugvó etikai koncepció is megtalálható: az udvariság, ahol a hagyományos koncepciótól eltérően nem annyira a helyes cselekvés, mintsem a megfelelő látszat a fontos.

Ez jól látható az indulatok és az értelem viszonyának változásán. Az Arisztotelészi etika szerint az affektusokat azért korlátozza az értelem, mert ez így helyes, mert a rend így kívánja. Az udvari etikában viszont nem annyira a káros szenvedély legyőzése a fontos, hanem az, hogy más ne szerezzen tudomást a bűnös indulatról: a hangsúly arra esik, mit lát a másik, s hogy a látszat az egyén számára kedvező legyen. Például a *Murányi Vénusban*, mikor Wesselényi Mária után rohanna nagy szerelmében, a heves szerelem nem azért baj, mert a szenvedély elítélendő, hanem mert veszélyezteti a kitűzött célt. A klasszikus etikai gondolkodásban az értelem vagy az indulat követése önmagában minősít egy cselekedetet. Az értelem pedig önmagában a legfőbb törvény, mint a természettel való összhang vagy mint az isteni szikra az emberben. Az udvari etikában ezzel szemben lelki történés és a mások számára látható külső esemény nem feltétlenül következik egymásból: a színlelés feladata, hogy a valódi lelki történést a külvilág szempontjából hasznos jelekkel elfedje. Ebből kifolyólag az értelem szerepe itt már nem valamely magasabb rendű elv képviselője, hanem az egyén stratégiai céljainak elősegítése. Az udvari ember cselekedete valamely egyéni cél elérésére irányul, s a ráció is e haszonelvű kalkuláció szolgálatában áll.

Míg a kardforgatásra alapozott, dicsőség-központú vitézi értékrend kulcsfogalma az erény, a színlelésre épülő magatartásé az érdek. A színlelés szükségessége összefügg azzal a Gyöngyösi által leírt állapottal, melyet az „egyenetlenség”, az egyéni célok követése jellemez. A várátjátszás, mely a császártól kapott feladat, Wesselényi egyéni érdekeivel is egybevág: miután megszerzi Széchy Máriát és a várat, „egyre nagyobb tisztekben hág”, egyre

nagyobb méltóságok szállnak vállaira – hála a császár kegyének. Wesselényi tetteivel respektust szerez az Udvarnál, vagyonát és rangját is növeli. Az érdek fontosságát mutatják olyan mellékszereplők is, mint Nagy János és Kádas, akiket elsősorban a pénz érdekel. Az egyéni célok megjelenése a forrása annak a műben felfedezhető soknyelvűségnek is, melyre Nagy Levente hívta fel a figyelmet³: a soknyelvűség az értékek és érdekek pluralizmusával jár együtt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy – habár Gyöngyösi olyan történetet konstruált, amely azt sugallja, hogy a közösség érdekeinek szolgálata és a privát vágyak beteljesülése harmonizálható, Vénus és MARS szolgálata nem kerül ellentétbe – a *Murányi Vénusban* is tetten érhető individualizmus szétfeszíti az eposz lehetőségeit.

Jóllehet Gyöngyösi Wesselényit kardforgató vitézként jellemzi, Wesselényi Murány meghódítása során egyszer sem rántja ki a kardját. Nem annyira bátorsága és a kardforgatás révén boldogul, hanem sokkal inkább az udvari viselkedés, a színlelés technikáinak alkalmazása segíti hozzá Ferencet és Máriát a sikerhez. Gyöngyösi a vár meghódítását mégis a hagyományos etika szerint, mint a nemes becsvágyból eredő nagy tettet értelmezi, azaz másnak mutatja, mint ami: ez részéről nem más, mint a színlelés egy fajtája.

A színlelés legszebb és legrészletesebb leírását nem a *Murányi Vénusban*, hanem a *Porából megéledett Főnix* című Gyöngyösi-műben kapjuk (II, VII):

Ember ravaszságát ki látja szívében?
Mely lakik amelynek legbelső részében,
Mesterebb titkának elfedezésében,
Mint Circe a testek eltüntetésében.

Tudják azt a szemek rendesen titkolni,
Okosan tanulta azt nyelv palástolni.
Érti azt az homlok s orca is másolni.
Mint a szű diktálja, nem úgy tolmácsolni. [...]

Befedett szívének de levonván kérgét.
Találni az alatt sok gonosznak férgét.,
Iridség, gyűlölség s bosszúságnak mérgét,
Ál vermek-ásások s praktikák bővségét.

A leírás gondolatmenete arra a szikár összefoglalásra hasonlít, amit a nagy németalföldi humanista, Justus Lipsius *Politica* című könyvében ad a színlelésről: „Minden emberek tennészeti felette sok csalárdságokkal fedeztetik, és mint egy néminémü fedéllel takartatik bé. A homlok. szemek,

ábrázat, gyakorta hazudnak, a beszéd pedig leggyakortább” (Laskai János XVII századi fordítása). Lipsius a fejedelem fontos képességeként említi a színlelést: a *simulatio* és a *dissimulatio* technikáinak alkalmazását kimondottan ajánlja – kivéve a privát ügyeket. *Politicájában* arra figyelmezteti a fejedelmet, hogy – tekintettel az emberek csalárdságára – legyen elővigyázatos, és ne higgyen a színlelt érzelmeknek, szándékoknak. A színlelés szerinte ugyan eltér az erények diktálta magatartástól, de csupán kis bűn és roppant hasznos. Lipsius a csalárdságok finom osztályozását adja: az ártatlan színlelésen kívül ismeri az elhitetést és a megcsalást is, ami már közepes bűn, valamint a hitszegést és a hamisságot, ami súlyos bűn. A színlelés idézett leírása a műben azzal kapcsolatban hangzik el, hogy a raboskodó Keményt cserben hagyják társai. A társak csalárdsága, színlelt barátsága esetében már nem csupán hasznos és megengedhető szimulációról van szó, hanem hitszegésről: a színlelés itt a hitszegés megvalósítását szolgáló eszköz. A Keményt cserbenhagyó hitszegő társak nem eposzi figurák: színleléssel véghezvitt árulásuk mozgatórugója a – más rovására is érvényesített – egyéni érdek, és nem a közös cél, illetve az ebből eredő virtus, mint Kemény esetében. A *Phoenixben* nem csak az áruló társak színlelnek. Hitszegő a tatár kán is: „Mézes színt fest a kán szándéka mérgének, / Kegyes ábrázatot kegyetlen szívének! Jó válaszát küldi Kemény kérésének, / Biztatja: nem léssen bántása népének”; ennek ellenére aztán mégis a magyarokra támad. Kemény ugyan átlátja, hogy a kán barátsága színlelt, hogy „Szép bőrrel fedezi béle poklosságát”, de védekezni ellene nem tud.

Bár a Keményt cserbenhagyó, hitszegő társak esetében Gyöngyösi elítélően szól a színlelésről, ez nem jelenti a színlelés minden formájának elítélését, az udvariság kritikáját. Jóllehet Keményt Gyöngyösi nem udvari emberként mutatja be, a színlelésnek a Kemény és Lónyay Anna közötti házasság megkötésében is van némi szerepe. Az első énekben, Anna meghódítása során Kemény is alkalmazza a szimuláció technikáját: követet küld Annához, azzal az ürüggyel, hogy a zálogbirtokokról tárgyaljon:

Sokakban jó eszköz, használ is a színlelés,
Azáltal megyen jól végben minden kímlés,
Elrontaná útját a kajon irigylés,
Ha szájjal kergetné, ki mit szívével lés.

Szín ugyan itten is a jószág záloga,
Palástul dolgának kit Décsei foga,
Erre tanította okos Kemény maga.
De másképpen ennek valóság a dolga.

A színlelés ugyan Kemény ötlete, de kivitelezője Décsei Bálint, aki „a színt is színnel színli s fedezgeti”. Az igazi szándékát eltitkoló-eltitkoltató Kemény elsősorban nem Annát akarja megtéveszteni, hanem az irigyeket: tehát az esetleges vetélytársakkal szembeni védekezésről van szó.

Décsei Bálint, Kemény bizalmasa, terveinek ismerője és előmozdítója igen érdekes alak a műben. Nem csak a színleléshez ért, de igen tréfás is. Amikor Annától visszatér a jó hírrel, ezt nem mondja el rögtön Keménynek: „Szomorú színt vészen titkolt újságához”, s a feladat kilátástalanságáról, Anna köszívűségéről beszél. Kemény felül a tréfának, s igencsak elszomorodik. E tréfában Décsei a petrarkista szerelmi koncepcióra játszik rá: Annának a szíve kő, keménységében engesztelhetetlen, mondja. Miért teszi ezt? Az udvari színlelés logikáját követve arra gondolhatnánk, hogy célja Kemény érzelmeinek megismerése. Miként Faludi-Gracián az *Udvari ember* 37. maximájában írja, a tréfálkozók sokszor arra törekednek, „hogy nyelvünkre tsalhassák szivünknek járását, és ki beszéltessek velünk belső titkainkat”. De Décsei egyrészt ismeri Kemény érzelmeit, másrészt mint bizalmasa, nem játszhat ellene. A színlelés itt nem valamiféle taktika szolgálatában áll, hanem a tréfa eszköze.

Az ugratást Décsei még egy továbбивal is megtoldja. Annával történt utolsó találkozásából megtérve ezeket mondja Keménynek:

Nemcsak *Hadadig* kell az ilyenért menni,
Hanem méltó érte *hadaknak* is lenni:
Járást, nem csak *várást* fáradozva tenni,
Víván, nem csak *híván*, másoktul elvenni.

Nagy *kincs*, jól *rátekints*, el nem kell nyeretni:
Vért, nem más, *ócsóbb bért* kell ezért fizetni,
Tőrrel, hogysesem *pörrel*, érte ellent vetni,
Ohajtod: óhatod hozzá nem sietni?

Az elbeszélő ezután Décseit „tréfás”-nak nevezi. Vajon a „tréfás” jelző Décsei rím-bravúrjaira utal (mint azt a szövegbeli kiemelések is sugallják), vagy inkább szavai tartalmára? A szójátékok halmozása a nyelvi kifejezési forma felé tereli a figyelmet. Azonban amit Décsei mond, nem csupán szellemes játék a szavakkal, a tartalom is fontos. Ezt mutatja az is, hogy Kemény, meghallgatva Décseit, erre a tartalomra reagál: Décsei szavait hallván beleéli magát a helyzetbe, életét is kész lenne feláldozni szerelméért – majd békésen elballag Annához. Szójátékkal fűszerezett tréfájában Décsei nem színlel, de ami a tartalmat illeti, itt sem mond igazat. Sem neki, sem

Keménynek nem kell vért ontania, hadat viselnie, tört forgatnia Annáért. Kemény éppen az ellenkezőjét tette annak, amit Décsei mond: egyszerűen várta, hogy követe megtérjen a jó hittel. Amikor Décsei ezeket mondja, Anna már döntött Kemény mellett, és ezt a férfi is tudja. A szeretett hölgyért való harc tehát nem mint valós lehetőség merül fel, hanem mint olyan udvarlási minta, amely alól Kemény immár mentesül: akár tréfálkozhatnak is rajta. (A *Murányi Vénusra* is utalhatnak e sorok, ott fejtegeti hosszasan Gyöngyösi szerelem és hadakozás hasonlóságát, a „militat omnis amans” toposzt). Décsei beszéde elragadja Kemény fantáziáját, de nincs köze a valósághoz. (Hasonlóan Wesselényi tréfájához a *Murányi Vénusban*, mely szintén a képzelet játékának terméke.) Décsei szavai tehát tartalmukat tekintve is tréfások, a szójátékok szerepe csupán ennek feldíszítése.

Décsei e kis performanszban saját szellemességét, elmésségét demonstrálja, mely szellemesség számára az érvényesülés eszköze is lehet – talán éppen e tulajdonságáért kedveli őt Kemény, A küldött tréfájában megfigyelhető nyelvi játék közvetlen célja, hogy megnyerje Kemény tetszését és felvidítsa őt. Keménynek nyilván hízelegnek Décsei szavai, melyek legalább a fikció szintjén hős és bátor szerelmesnek mutatják. A fiktív szerelmes hőstettek emlegetése elfedi Kemény tétlenségét, másnak mutatja, mint ami valójában. Vajon nem a színlelés egy fajtájával van-e dolgunk? És vajon nem hasonló-e ez ahhoz, ahogyan Gyöngyösi a *Murányi Vénusban* szenvedélyes szerelemként mutatja be Wesselényi és Széchy Mária érdekházasságát?

Az a nyelvi leleményesség, amit Décsei excesszív módon aknáz ki, kevésbé túlhajtott formában a *Főnix* más helyein is felfedezhető. A legszembevetőbb szójáték a Kemény – kemény – remény, mely az egész művet átszövi. E szójátékok a dolgok illetve a szavak közti hasonlóságok rendszerére játszanak rá, a hasonlóságok középkori episztéméjét az esztétikum céljára aknázva ki. A szójáték alapja az a nyelvfelfogás, mely szerint a jelölő és a jelölt viszonya motivált: a jelölő kifejezi a jelölt lényegét. A szavak hasonlósága analóg a dolgok közötti összefüggésekkel, hasonlóságokkal, a homonímia és a paronomázia a jelöltek között meglévő hasonlóságot tárja fel a hasonló hangzású jelölők által.⁴ A szóalakok egybecsengése, a felszín hasonlósága megmutatja a jelöltek közti hasonlóságot. A jelenséget a legjobban megvilágító példa talán a következő, a *Főnixben* olvasható szójáték: „A nagy város felett épült egy zsidó vár, / Amelynek a neve valóságával jár, / Kalodának hívják, kalodául is vár” (II, IV, 1). A név, mely a dolog valóságával jár, nem más, mint a motivált jel. Valójában persze nem a természetben ténylegesen meglévő összefüggéseket tár fel a szójáték, ezeket az összefüggéseket a nyelv használója teremti.

Ezért arra is gondolhatnánk, hogy Décsei nyelvi virtuozitása nem más, mint a költő Gyöngyösi önreflexiója. Décsei beszédében azonban a nyelvi játéknak a díszítésen túl más funkciója is van. A színleléssel összefüggésben különösen arra érdemes figyelni, hogy ebben a megszólalásban a személyesség, a nyelv kifejező funkciója teljesen háttérbe szorul. A tréfa a saját érzelmek, gondolatok elrejtését is megvalósítja, a beszélő saját énjét a szavakból szőtt finom látszat mögé rejti. Az udvari nyelvhasználatra általában jellemző, hogy nem a saját érzelmek vagy gondolatok kifejezése a fontos (sőt, ez kimondottan nemkívánatos), hanem a másik befolyásolása: a nyelv kifejező és ábrázoló funkciója háttérbe szorul az apellatív funkció rovására. Ez szorosan összefügg a szándékok, érzelmek eltitkolásának az udvari viselkedésre jellemző követelményével.⁵ Décsei tréfás beszéde ezért a színlelésre épülő magatartásforma nyelvi oldalának: tekinthető.

JEGYZETEK:

1. R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Bp., 1987, 116–119.
2. AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői vilásképe*, Bp., 1978, 69–70, 213–214.
3. NAGY Levente, *Imitációs technikák és az eposz regényesedése a XVII–XVIII. századi magyar epikában = Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Szeged, 2001, 77–106.
4. A hasonlóságok ilyen esztétikai funkcionalizálása a „barokk manierizmus” jellemző vonása. Lásd KÜPPER, Joachim, *Diskurs-Renovatio bei Lope de Vega und Calderon. Untersuchungen zum spanischen Barockdrama. Mit einer Skizze der Diskurse in Mittelalter, Renaissance und Manierismus*, Tübingen, 1990.
5. A „klasszikus episztémé” Michel Foucault által leírt reprezentáción alapuló nyelve ideálisan megfelel ezeknek a feltételeknek. Lásd erről MATZAT, Wolfgang, *Affekträpresentation im klassischen Diskurs. La Princesse de Clèves = STIERLE, Karlheinz, NIES, Fritz, Die französische Klassik*, München, 1985, 231–266. A reprezentáción alapuló nyelv azonban nem az egyetlen lehetősége az udvari kommunikációnak.